

КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ В СУЧАСНІЙ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІЙ НАУЦІ

В.М. Пальченкова

доктор юридичних наук, доцент

завідувач кафедри теорії та історії держави та права

Класичного приватного університету

Постановка проблеми. Категорія соціального контролю – це поняття, що має значно ширший зміст порівняно з суто правовим розумінням, оскільки охоплює набагато ширше коло засобів впливу на соціально значущу поведінку особи, до яких належать крім правових засобів, ще й ті, що зазвичай ігноруються правознавцями при вивченні правових питань. Крім цього теорія соціального контролю демонструє життя суспільних відносин і розгортання соціальних закономірностей більш повно, ніж традиційна правова інтерпретація, адже включає взаємний вплив двох суперечливих площин – держави та суспільства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми соціального контролю приділяли увагу соціологи, теоретики права, адміністративісти, кримінологи. Деяких аспектів теоретичних, методологічних питань встановлення контролю інститутів громадянського суспільства за державною владою торкалися в загальних працях С.С. Алексєєв, В.М. Горшенєв, Д.А. Керимов, О.Ф. Скакун, М.В. Цвік. Але означене питання залишається слабо дослідженим в літературі з теорії права, причому переважають наукові праці загального порядку, наприклад, О.І. Рябка, Є.О. Цишковського, або роботи в яких здійснюється спроба з'ясування сутності лише одного з різновидів соціального контролю, державного. Достатньо велика кількість наукових розвідок присвячена окремим формам державного контролю, наприклад, Т.П. Барабашова, В.Г. Бессарабова, В.Ю. Стрельцова, К.Л. Бугайчука, М.С. Кельмана, К.М. Рудого, Т.В. Корнякової, І.В. Панова та інших.

Позитивним зрушенням у напрямку вивчення теорії громадського контролю в Україні можна вважати дослідження Л.П. Рогатіної, С.М. Кушніра, Т.В. Наливайко. Значну увагу дослідженню сутності та правовим аспектам контролю приділяють науковців, які вивчають проблеми державного управління Л.В. Акопов, В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, В.П. Беляєв, Т.О. Коломоєць, П.С. Покатаєв, І.О. Сквірський.

У світовій літературі з цієї проблеми переважна увага надається питанню невтручання або обмеження втручання держави в справи організації. Як правило, це література з економіки та соціології, або ж комерційного (підпри-

емницького, господарського) права. Проте, в іншому контексті проблеми, а саме впливу організацій, зокрема – громадських, котрі сформовані для досягнення інших, ніж отримання прибутку, цілей, держава постає в іншому ракурсі, навпаки, як об'єкт контролюючого впливу з боку інституцій громадянського суспільства. У західній літературі увага цьому аспекту неформального соціального контролю, як не дивно, також незначна.

Вивчення робіт зарубіжних та вітчизняних науковців показує, що навколо інтерпретації термінів «контроль», «соціальний контроль» продовжується жвава дискусія.

Мета статті полягає у з'ясуванні значення вивчення соціального контролю представниками теорії права та окресленні основних напрямків дослідження даної категорії теоретико-правовою наукою.

Основні результати дослідження. Зазвичай, система соціального контролю визначається як сукупність засобів, що взаємодіють за системними ознаками й мають втримувати поведінку членів соціальних груп у межах визначених зразків. До цих засобів належать навіювання, заборони, з одного боку, і нагороди, знаки пошани, з іншого, завдяки яким поведінку людини приводять у відповідність до прийнятих зразків [1, с.143-144]. Таке визначення приваблює своєю загальністю, але залишає поза увагою те, наскільки ці засоби в межах своєї групи можуть відрізнитися за змістом, формою і ефективністю.

Сфера соціального контролю широка, належить до макросоціологічних категорій, а звідси охоплює й інші суспільствознавчі науки. Чи можна знехтувати соціальною психологією та соціологією задля того, щоб забезпечити звичну «чистоту» теорії права, з її традиційною термінологією та зворотами? Це питання було поставлене лише заради стилістичного порядку, оскільки кожний досвідчений дослідник не зможе, не погрішивши проти істини, допустити думку про те, що відносна галузева «чистота» дослідження варта того, щоб не зважати на соціальні та індивідуальні закономірності функціонування соціального контролю, котрі не можна увігнати в рамки теорії права. Недарма західні дослідники стверджують, що категорія соціального контролю є центральною категорією соціології, що стосується й соціальної філософії [2, с.82]. А це, у свою чергу, призводить до розширення, а не до звуження меж його розуміння. Можливо, через це й існує складність у визначенні поняття соціального контролю для більш-менш вузьких досліджень? Натомість справедливо стверджується про відсутність адекватної теорії соціального контролю, тобто теорії створення й підтримки норм, зв'язку між правилами поведінки та санкціями [3, с.35-36].

К.В. Кондов намагається акцентувати увагу на розширених межах розуміння «соціального контролю». Він зауважує, що це поняття ширше за поняття соціального управління чи соціального регулювання. Воно містить у собі не лише цілеспрямований вплив соціальних інститутів та організацій, а й передбачає стихійні впливи соціальних настроїв та громадської думки, а також власну активність людини: здійснення контролюючої діяльності стосовно інших людей, самоконтролю та цілеспрямованого впливу на оточуюче її соціальне та політичне середовище. Людина наділена здатністю до засвоєння серед пропо-

нованих їй соціальних ролей тих, які відповідають її внутрішнім, засвоєним у ході соціалізації, цінностям і переконанням як усвідомленим, так і неусвідомленим [4, с.105]. Видається, що дослідник розглядає самоконтроль, навіть індивідуальний, як внутрішню ознаку соціального контролю. Його визначення є справжньою соціологічною інтерпретацією означеного явища. Втім, О.В. Мазурик зазначає, що соціологічні інтерпретації соціального контролю включають як регулювання індивідуальної поведінки через інтерналізацію соціальних норм (саморегуляція), так і регулювання поведінки за допомогою зовнішніх або екстернальних (правових і моральних) соціальних санкцій (нагорода – за дотримання норм, кара – за відхилення від них) [5, с.173]. Це досить несподіване розуміння для східноєвропейських підвидів правових шкіл та соціології права. Але воно стало традиційним для західної правової школи. Тут індивідуальна поведінка та самоконтроль людини не є просто об'єктом правового чи морального управління, а вважається складовою зворотного впливу на суб'єктів соціального контролю. Власне, людина, а не лише соціальні групи, еліти, класи тощо є суб'єктом соціального контролю.

Є тлумачення соціального контролю, котрі на базі біологічних законів функціонування людини інтерпретують застосування певних моделей впливу на психіку людини, передусім на її інстинктивну, неусвідомлену поведінку, як засоби соціального контролю [6, с.25-28], що фактично розширює грані соціального контролю за межі суто соціологічного чи правового змісту. Означене демонструє настільки це поняття широке в трактуванні, а складність розуміння його змісту й форм закладені апіорі. Між іншим, у світовій науці визнається, що поняття соціального контролю залишається недостатньо визначеним, хоча актуальність наукового розроблення відповідних проблем швидко зростає [7, с.44].

Як уже зазначалося, теоретичне розуміння феномена контролю впродовж багатьох років є предметом дослідження різних галузей наукових знань. Найбільш активно ця проблема розроблялася представниками науки про управління. У результаті було сформульовано й обґрунтовано такі дефініції контролю, як функція управління (контроль як діяльність, контроль як форма зворотного зв'язку). Зазначені категорії склали змістовну основу дослідження контролю з правових позицій.

У правовій науці затвердилися погляди на контроль: як самостійну функцію соціального і передовсім державного управління; як невід'ємну частину (стадію) інших функцій державного управління; як форму зворотного зв'язку між суб'єктами й об'єктами державного управління; засіб забезпечення законності в державі; як різновид юридичного процесу. Таке різноманіття методологічних підходів до дослідження природи контролю дозволяє більш повно розкрити його сутність, охарактеризувати сьогодишній стан і окреслити шляхи удосконалення. Однак ще більш важливо підкреслити, що таке розуміння соціального контролю в праві одночасно й зашироке, і завузьке, оскільки державне управління має здійснюватися винятково на основі правових норм, однак, навіть у демократичних державах цього досягнути не вдається. Наприклад, у Японії діють певні позаюридичні методи державного управління

так звані «гіму», «гірі» [8, с.407], що застосовуються як принципи державного управління, хоча виходять за межі правової регламентації й становлять передусім моральну основу соціального управління.

І все ж означене розуміння зашироке для права, оскільки правові засоби становлять, хоча й основний, але не винятковий засіб державного управління. Останнє складає один, далеко не основний, різновид соціального самоуправління. Самокерування відбувається через інституційні системи [9, р.52], які використовують правові й неправові засоби свого впливу. Певна річ, що правознавці мусять говорити про те, що державний апарат як інституційна система, не може застосовувати неправові засоби самокерування. Однак застосування лише правових засобів самокерування не стає дійсністю через те, що ми цього прагнемо. Відділити правові й неправові засоби впливу на об'єкт управління – це доволі складне завдання. На жаль, означеному аспекту проблеми не присвячено належної уваги в правознавстві.

Через відому аксіоматичність тези про те, що протиправна поведінка є недопустимою, вважається, що відомі соціально стигматизовані практики не впливають на управління суспільством. Втім, якщо взяти корумпованість державного чиновництва, то вона також відповідним чином впливає на самоорганізацію суспільства, хоча й вважається ганебною практикою. Вона виокремлює з-поміж іншого й модель взаємодії громадян і чиновництва й водночас вносить свою частку в управління суспільством, хоча офіційно оцінюється злочинною. Корупційні традиції, що перебувають поза межами нормативного дозволу, є також засобом соціального інституційного контролю. Проте цивілізовані країни прагнуть позбавитися від нього, але їм не вдається. Очевидно, що в цій проблемі закладено більш глибинний зміст антропо-соціального характеру.

Відповідно, у процесі контролю відповідні суб'єкти виконують прямі вимоги закону, самостійно встановлюють підзаконні норми права, організують застосування норм права, а в необхідних випадках здійснюють правоохоронну, юридичну функції в межах своїх повноважень. При цьому слід відмітити, що на практиці реалізація функції контролю відбувається й у неправових (організаційних) формах. Проте вони тісно зв'язані з правовими, у більшості випадків юридично регламентовані, хоча самі по собі безпосередніх правових наслідків не несуть.

У юридичній літературі загально визнаною є точка зору про виокремлення контролю як самостійної функції соціального управління, яка включає в себе виявлення й аналіз фактичного стану справ, зіставлення фактичного стану з наміченими цілями, оцінювання підконтрольної діяльності та життя заходів з ліквідації виявлених недоліків [10, с.10]. Таким чином, контроль як самостійна функція виражається у свідомій, цілеспрямованій роботі з підвищення ефективності державного механізму. Відповідно, конкретний об'єкт, предмет і межі контролю, форми й методи його реалізації безпосередньо залежать від правового статусу суб'єкта контролю. У зв'язку із цим необхідною є оптимізація розподілу контрольної функції між державними й громадськими органами для того, щоб уникнути дублювання в його здійсненні. Але, як видається, з огляду на соціальні та системні закономірності це можна зробити лише

формально, оскільки йдеться про розмежування формального й неформального соціального контролю, який можна розмежувати в законі через передбачення інституційних можливостей, наприклад, громади, але таке розмежування буде квазірозмежуванням, оскільки інституційно державний формальний і недержавний неформальний контроль здійснюється на основі соціальних закономірностей, а не на формалізації інституційних можливостей.

Сьогодні теоретичні дослідження природи контролю актуалізовані становленням демократичної правової держави, де законність є одним із важливіших елементів. У практичному плані проблема забезпечення законності в діяльності державного апарату набуває гостроти у зв'язку зі зростанням бюрократичного свавілля, зловживань, порушень із боку державних службовців, корупцією в усіх гілках публічної влади. Ці негативні явища стали серйозною перешкодою на шляху соціально-економічних реформ, призвели до зниження довіри суспільства до державної влади. Але при цьому не слід забувати, що така ситуація також є наслідком відповідної самоорганізації, як на рівні самого державного апарату, так і на рівні всієї системи суспільства. Моральна забарвленість питання ускладнює об'єктивний погляд на нього. Проте подивитись на проблему слід неупереджено, констатуємо, що проблема законності діяльності державного апарату, а відтак, і чистоти формального контролю не може залежати від бажання чи небажання вносити до системи зміни. Очевидно, що в подібній ситуації суттєву роль відіграють фундаментальні чинники, незмінюючи яких, годі очікувати змін у всій системі соціального контролю.

На наш погляд, контроль як засіб забезпечення законності в сучасних умовах має подвійний характер. З одного боку, за допомогою контролю держава забезпечує дотримання, виконання законів і відповідних їм інших нормативно-правових актів державними органами, посадовими особами, комерційними й некомерційними організаціями, громадянами та громадськими об'єднаннями. З іншого, контроль громадських структур і окремих громадян дозволяє впливати на дотримання законів самим державним апаратом, підвищує юридичну правомірність діяльності органів державної влади всіх рівнів. Це відповідає парадигмі взаємодії формального й неформального контролю. Формальний і неформальний контроль часто використовуються в управлінні системами водночас. Їх неузгоджене співіснування зменшує корисність кожного окремого виду контролю. Тому, коли йдеться про вдосконалення роботи державного апарату, нехтуючи при цьому неформальним соціальним контролем, по суті, пропонується теорія, що зменшить потенціал обох видів соціального контролю. На думку А. Тівана, механізми формального й неформального соціального контролю можуть бути водночас додатковими один для одного та субститутивними [11, с.87].

Таким чином, соціальний контроль – це механізм, за допомогою якого суспільство та його складові елементи (групи, організації) забезпечує дотримання певних умов (обмежень), порушення яких завдає збитків функціонуванню соціальної системи. В якості таких обмежень виступають правові та моральні норми, звичаї, адміністративні рішення. Дія соціального контролю зводиться, головним чином, до застосування різноманітних санкцій до поруш-

ників соціальних обмежень. Одночасно соціальний контроль користується й заохоченнями за дотримання соціальних норм.

У широкому розумінні соціальний контроль представляє собою сукупність соціокультурних, політичних, економічних, правових механізмів, які, як здається, забезпечують інтереси людей, орієнтованих на взаємовигідні відносини. Механізм контролю не зводиться лише до впливу на окрему людину, обліку роботи, статистичної та бухгалтерської звітності, загалом до кількісної та якісної оцінки наявних ресурсів, його соціальна функція (роль) набагато ширше: у виявленні можливих відхилень від заданих цілей, своєчасному прийнятті запобіжних заходів із ліквідації диспропорцій, що виникають. Автор розуміє соціальний контроль у самому широкому сенсі як спосіб взаємодії соціальних систем, що забезпечує поведінку однієї з них (контрольованої) у межах норми, що є необхідною умовою для нормального функціонування як контрольованої, так і контролюючої систем.

Аналіз соціального контролю свідчить про те, що контроль має багатофункціональний характер, а різноманітні технології, засоби, форми та методи його реалізації залежать від характеру соціальної організації суспільства. Соціальний контроль представляє систему суспільних і державних механізмів, завдяки яким підтримуються рівновага, стабільність і суспільний порядок.

Висновки. Очевидно, що теорія соціального контролю більшу частину часу свого існування була соціологічною та до правознавства мала відношення насамперед з точки зору соціології права. І все ж, розвиток правознавства поставив дослідників перед фактом, що слід виходити за догматичні межі і шукати пояснень в організації, а ще більше в законах самоорганізації суспільства. Не можна стверджувати, що певні аспекти проблеми не досліджувалися раніше, але теорія права продовжує залишатися в державно-центричних лещатах, що спотворює справжню роль правового способу впливу й сприйняття права в суспільстві.

Самі теоретично-правові підвалини соціального контролю в праві доволі слабо розвинені в українській теорії держави та права, втім, і зарубіжна теорія не може похвалитися ґрунтовним розробленням ідеї соціального контролю в праві. Це можна пояснити тим, що означена теорія виступає немов нашарування над доктриною права загалом, і в цій її іпостасі вона сприймалася як вихід за межі права, хоча така думка була неправильною, адже замкнутість права збіднює його наукову перспективу. Теорія соціального контролю в праві так і не змогла перейти межу між формальним і неформальним соціальним контролем, забувши про їхню принципову взаємність та єдність з точки зору реальних суспільних відносин.

Диференціація соціального контролю на формальний і неформальний демонструє закономірність, котра залишає за сферою права лише формальний контроль, а неформальні засоби соціального контролю претендують щонайбільше на те, щоб бути предметом правового унормування. Це збіднює можливість суспільства впливати на відносини, котрі вже стали предметом правового унормування: державна служба, система юстиції, пенітенціарна система тощо. Але не лише це характерне для розуміння більш ємного за позитивістське

поняття права соціального контролю, а й відверте відкидання ролі неформального соціального контролю в правовому житті суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Казимирчук В.П.* Современная социология права: учеб. для вузов / В.П. Казимирчук, В.Н. Кудрявцев. – М. : Юристъ, 1995. – 297 с.
2. *Janowitz M.* Sociological Theory and Social Control / Morris Janowitz // American Journal of Sociology. – 1975. – Vol. 81. – No. 1. – P. 82-108.
3. *Meier R.* Perspectives on the Concept of Social Control / Robert F. Meier // Annual Review Sociology. – 1982. – Vol. 8. – P. 35-55.
4. *Кондов К.В.* Соціальний контроль, як соціальний феномен: порівняльна характеристика соціологічних підходів / К.В. Кондов // Грані. – 2011. – № 1 (75). – С. 104-109.
5. *Мазурик О.В.* Соціальний контроль: базові перспективи концептуалізації соціального аудиту / О.В. Мазурик // Вісник Львівського університету. – 2011. – Вип. 5. – (Серія соціологічна). – С. 169-177.
6. *Колодкин Б.В.* Инстинкты и «социальный контроль»: социально-философский анализ / Б.В. Колодкин // Вестник СевНТУ: зб. научн. тр. Серия Философия. – 2011. – Вып. 115. – С. 25-28.
7. *Мишин Г.К.* Налоги и социальный контроль (Политологический и криминологический аспекты) / Г.К. Мишин // Государство и право. – 2000. – № 8. – С. 40-46.
8. Административное право зарубежных стран: [учеб.] / Под ред. А.Н. Козырина, М.А. Шатиной. – М. : Спарк, 2003. – 464 с.
9. The Challenge of Social Control: Citizenship and Institution Building in Modern Society: Essays in Honor of Morris Janowitz, edited by Gerald D. Suttles and Mayer N. Zald. – Norwood, NJ; Ablex, 1985. – 251 p.
10. *Андрийко О.Ф.* Контроль в демократическом государстве. Проблемы и тенденции / О.Ф. Андрийко / НАН Украины; Институт государства и права им. В.М. Корецкого. – К. : Наукова думка, 1994. – 115 с.
11. *Tiwana A.* Systems Development Ambidexterity: Explaining the Complementary and Substitutive Roles of Formal and Informal Controls / Amrit Tiwana // Journal of Management Information Systems. – 2010. – Vol. 27. – №. 2. – P. 87-126.

Пальченкова В.М. Концепція соціального контролю в сучасній теоретико-правовій науці

Стаття присвячена питанням стану вивчення теорії соціального контролю теоретико-правовою наукою. У дослідженні показано, що сучасне поняття соціального контролю в юридичній літературі розробляється в напрямку спеціалізації, що в свою чергу, породило відчуження між цілісним поняттям соціального контролю. Підкреслена необхідність розібратися й відповіді на питання, що собою являють формальний та неформальний соціальний контроль з погляду теорії права. Стверджується, що власне, людина, а не лише соціальні групи, еліти, класи тощо є суб'єктом соціального контролю.

Ключові слова: загальна теорія (концепція), державний контроль, громадський контроль, соціальний контроль.

Пальченкова В.М. Концепция социального контроля в современной теоретико-правовой науке

Статья посвящена вопросам изученности теории социального контроля теоретико-правовой наукой. В исследовании показано, что современное понятие социального контроля в юридической литературе разрабатывается в направлении специализации, что породило отчуждение целостного понимания понятия социального контроля. Подчеркивается необходимость разобраться и ответить на вопрос, что представляет собой формальный и неформальный контроль с точки зрения права. Утверждается, что именно человек, а не только социальные группы, элиты, классы является субъектом социального контроля.

Ключевые слова: *общая теория (концепция), государственный контроль, общественный контроль, социальный контроль.*

Palchenkova V.M. The concept of social control in modern theoretical and legal science

The article is devoted to the stage of studying the theory of social control and legal doctrine. The study shows that the modern concept of social control in the legal literature developed towards specialization, which in turn gave rise to alienation between the holistic concept of social control. The need to understand and answer the question what constitutes formal and informal social control in terms of legal theory is underlined in this article. It is stated that the person himself, and not social groups or elite classes, is subject to social control.

Keywords: *general theory (concept), state control, public control, social control.*

Стаття надійшла до редакції 27.05.2015.